

II. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

Рейда Роман
(Київ)

ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ «ГОТСЬКИХ» ВІЙН

«Готськими» або «скіфськими» війнами в історіографії традиційно називаються походи варварського населення Південно-Східної Європи на провінції Римської імперії, які розпочалися в 230-х рр. н. е. Ці походи відрізнялися від попередніх спроб грабунку провінцій імперії значними масштабами, глибиною проникнення, тривалістю та організованістю, виявляючи зростаючу активність варварського населення регіону та етнічні й політичні зміни в його середовищі.

Одним із найважливіших питань стосовно «готських» війн є питання їх хронології. Найважливішим є визначення початкової та фінальної дат цих історичних подій, які залишаються нині остаточно не вирішеними питаннями.

Найдокладніше хронологією «готських» війн у вітчизняній історіографії займався О.М. Ременніков. Початком першого етапу, а отже і «готських» війн загалом дослідник вважає війну 232–238 рр.¹ Очевидно, що активну роль у нападах на придунайські провінції в цей час відігравали племена карпів. Участь готів фіксується вже на заключному етапі подій – в 238 р.² До думки О.М. Ременнікова щодо початку «готських» війн приєднується і В.П. Буданова³. У зарубіжній історіографії існує відмінна від наведеної вище думка про хронологію «готських» війн, одним із перших виразників якої став Т. Момзен. Він уважав, що їх початком слід називати 238 р. н. е., під яким стоїть перша достовірна згадка про готів у писемних джерелах, що належить Дексіпу⁴. Аналогічної думки про початкову дату «готських» війн дотримується, зокрема, Х. Вольфрам, який пов'язує її з початком зафіксованих нападів готів та пограбування ними Істрії⁵, та Б.В. Магомедов⁶. Таке датування має власну логіку, якщо вважати точкою відрахунку першу писемну згадку про напади, в яких взяли безпосередню участь племена готів. Останні отримали назву «скіфи» і якщо вважати, що таку назву в античній та ранньовізантійській історіографічній традиції мають виключно племена східних германців, висновки Х. Вольфрама здаються логічними. У такому випадку напади інших племен, зокрема – карпів в 232–238 рр., можна вважати, хоча б номінально, подіями хоча і аналогічними, але не ідентичними «готським» війнам. Однак, з огляду на те, що і після 238 р. назва «скіфи» використовувалася давніми авторами щодо варварського населення Південно-Східної Європи загалом, така точка зору на дату початку «готських» війн не здається цілком правильною⁷.

Думка О.М. Ременнікова про початок війн у 232 р. видається більш обґрунтованою з кількох причин. По-перше, цим роком датується час нападу племен карпів на провінції Римської імперії. Військові дії між ними та римською армією з різною інтенсивністю тривали до 238 р., коли в них взяли участь і племена готів. По-друге, під 238 р. напади карпів на землі Нижньої Мезії, в час яких потрапила в облогу і Істрія, продовжувалися⁸, вони не закінчилися, наприклад, у 237 р. По-третє, війна 238 р., названа Дексіпом «скіфською», ще не означає автоматично участі в ній виключно племен готів⁹. Навпаки, з огляду на писемні описи перемовин провінційної римської адміністрації, племена карпів відігравали в цих подіях не менш значну роль¹⁰. Фактично ж, участь племен готів у фіналі цілої низки нападів варварських племен на провінції Римської імперії, що тривали

протягом 232–238 рр. не дає підстави, на мою думку, датувати початок «готських» війн їх кінцем. До того ж, з огляду на рівень суспільно-політичного розвитку варварського населення Південно-Східної Європи напередодні «готських» війн здається цілком вірогідним, що як загальний термін «племена», так і назви, які несуть в собі зовнішнє етнічне забарвлення як то «готи», «скіфи» тощо, можуть бути використані скоріше в політичному значенні. Тобто, під ними треба мати на увазі об'єднання варварського населення регіону передусім політичного, а не етнічного плану. Зрозуміло, що останній не може бути відкинутий або ігнорований, але, як видно, навіть під конкретною етнічною назвою знаходиться досить складний поліетнічний зміст. Адже назви «скіфи» і «готи» використовуються давніми авторами, в основному, для позначення мас варварського населення, які брали участь у певного роду стосунках з Римською імперією, а саме – в нападах на територію її провінцій.

Тому оптимальним здається датування початку «готських» війн, запропоноване О.М. Ременніковим – 232 р. н. е., часу, коли розпочалися масові систематичні напади варварів на римські провінції, що продовжувалися і після вірогідного включення до цих рухів готів (як етносу чи як військового союзу кількох етносів)¹¹. Вирішення питання про час завершення «готських» війн є не менш актуальним. У 269–270 рр. відбувся найбільший за кількістю учасників та масштабами похід варварів із Північного Надчорномор'я на територію Римської імперії¹². За свідченням Зосима, в гирлі Тірасу було побудовано 6 тис. човнів, на яких розмістилися 320 тис. чол.¹³. На думку дослідників, кількість воїнів серед них мала складати від 60 до 100 тис. чоловік¹⁴. Похід 269 р. мав відмінний від попередніх експедицій характер. Це була спроба переселення великої частини варварів Південно-Східної Європи на територію Римської імперії. У результаті тривалих бойових дій, варвари – переселенці зазнали поразки і були розбиті римськими військами, після чого їхня активність у Північно-Західному Надчорномор'ї на деякий часпризупинилася.

У 275 р. відбувся і останній відомий похід варварів із території Боспорського царства та Північного Надчорномор'я загалом у Малу Азію. Проте, не виключено, що ця акція отримала статус грабінницького походу в результаті непорозуміння. Загони варварів із території Боспорського царства рухалися, на думку більшості дослідників, з метою участі в експедиції імператора Авреліана проти персів¹⁵. Однак у квітні 275 р. імператор загинув і розпочався піврічний період безвладдя, що закінчився приходом до влади імператора Тацита, який і розпочав військові дії проти варварів¹⁶. Зрештою, останні були вимушені повернутися на Боспор, де, можливо, і зазнали остаточної поразки від Тейрана,¹⁷ роками правління якого були 275/76–279/80.¹⁸ Значна частина науковців пов'язує з цими подіями встановлення на Боспорі монумента на честь Тіберія Юлія Тейрана, на постаменті якого якісь, невідомі нам дії цього царя прирівнюються до врятування вітчизни, і який датований 277–278 рр.¹⁹ Стверджувати щось напевно зараз не видається можливим: з одного боку, на монументі не вказано конкретних ворогів держави, над якими одержав перемогу Тейран, з іншого, судячи з розвитку боротьби в Малій Азії, у Понт, Віфінію, Каппадокію та Кілікію проникли значні сили варварів, війна з якими точилася не менше року. Війська римлян у регіоні, що становили основні сили римської армії, по черзі очолювали три римських імператори (Тацит, Флоріан, Проб)²⁰. Зрештою, варвари були повністю розбиті римськими військами як на суходолі, так і на морі, що відбилося на римському монетному карбуванні²¹. Тому, можливо, повертатися на Боспор вже не було кому, а, отже – перемога над ними Тейрана у цьому випадку здається маловірогідною; можливо, якась частина варварів просто не взяла участі в експедиції і саме їх переміг боспорський цар. Якщо ж якісь розрізнені загони варварів і змогли добратися додому,

перемога над ними навряд чи могла кваліфікуватися як спасіння вітчизни. Можливо, перемога Тейрана пов'язана зі встановленням його одноосібної влади: адже в цей час на Боспорі залишався, судячи з монетного карбування, лише один цар, а відомостей про Рескупоріда IV та Савромата IV ми вже не маємо, що дає підстави припускати якусь політичну боротьбу в країні в цей час. Тому питання щодо конкретних заслуг Тейрана перед Боспорським царством, відзначених монументом, залишається поки що не вирішеним остаточно.

Відповідно, вважаючи похід варварів 269–270 рр. піком «готських» війн, можна також констатувати принципові зміни, які відбулися ще в процесі його підготовки. У цій акції взяло участь не тільки доросле чоловіче варварське населення, а й їхні сім'ї, що беззастережно можна вважати показником не стільки грабіжницького, скільки переселенського характеру цього походу. Спостерігається процес трансформації походів варварів від грабіжницьких експедицій в бік організації спроби переселення на землі Римської імперії. Поразка варварів у цьому поході також не в останню чергу викликана не лише вдалими діями римських полководців, а й тим, що переважаючи частину варварів у цьому випадку становило мирне населення: літні люди, жінки та діти варварів, які рушили на землі імперії. Похід мав значний обоз, що ускладнювало як пересування, так і ведення бойових дій. Навіть воїни під час переселення мали опікуватися більше своїми сім'ями та майном, ніж бойовими діями.

Водночас, Боспорське царство мало безпосередні контакти із варварськими коаліціями до часу походу 275–276 рр. в Малу Азію. Проте, якщо дотримуватися думки про цю експедицію як союзницьку щодо Римської імперії акцію, яка, в результаті непорозуміння, перейшла у збройну конфронтацію²², то відносити її безпосередньо до «готських» війн є мало підстав. Ці події можна віднести не більше як до ремінісценцій «готських» війн, які на момент походу вже завершилися. Відповідно, крайньою їхньою датою умовно можна вважати час походу-переселення 269–270 рр., що і є їх останньою відомою значною подією, яка, принаймі частково відбувалася в руслі попередніх експедицій варварів. Умовною цю дату можна вважати тому, що напади варварів Північного Надчорномор'я тривали ще до кінця III ст. н. е., але їх ефективність та масовість була, очевидно, значною мірою збита, з одного боку евакуацією римської провінції Дакії, на землях якої оселилася значна частина варварського населення, більш гнучкою політикою Рима стосовно варварів та, зрештою – виходом Римської імперії з кризи і загальним зміцненням влади²³.

Надзвичайно показовим і важливим є те, що загальні хронологічні рамки «готських» війн, загалом, співпадають з першим періодом існування пам'яток черняхівської культури на території Південно-Східної Європи. Так, на 230–270-ті рр. н. е. припадають не лише події «готських» війн, а й перша фаза існування черняхівської культури. Ця фаза отримала в дослідженні Є.Л. Гороховського назву «Ружичанської»²⁴. Першу фазу черняхівського могильника Данчени, першу та другу фазу Ружичанського могильника, на основі аналізу хронологічних індикаторів, визначає часом 220–280/290 рр. н. е. і О.В. Шаров²⁵.

Схоже із наведеними вище, датування має і перший період черняхівської культури в хронологічній системі, розробленій О.А. Гей та І.А. Бажаном (230/240–270/280 рр. н. е.)²⁶. З таким датуванням ранніх пам'яток черняхівської культури Південно-Східної Європи погоджуються й інші вітчизняні дослідники²⁷. Не менш цікавими є останні дослідження з хронології появи черняхівського населення Дніпровського Лівобережжя, де, теоретично, воно з'являється найпізніше з усього ареалу поширення культури. Так, А.М. Обломський вказує досить важливі аргументи на користь того, що на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя представники черняхівської культури з'являються вже на

першій фазі її існування, причому пам'ятки з ранніми черняхівськими речами не концентруються в районах, близьких до Дніпра, а розкидані по всьому Лівобережжю аж до басейну Сіверського Дінця²⁸.

Важливим аргументом на користь зазначеного датування першої фази існування черняхівської культури в Південно-Східній Європі є також і результати демографічних досліджень. Так, виділяються три хронологічні періоди в демографічній історії населення черняхівської культури, які різняться своїми кількісними показниками. Перший з цих періодів має хронологічні межі в рамках 230–270 рр. н. е.²⁹, що співпадає із першою фазою черняхівської культури, виділеною на основі аналізу хронології старожитностей³⁰.

З наведеного датування досить чітко видно, що черняхівська поліетнічна спільність формується під час, якщо не напередодні «готських» війн, а не після завершення останніх. Це може свідчити, з одного боку, про важливий зовнішній імпульс в цьому напрямі саме «готських» походів, а з іншого – про те, що певні суспільно – економічні передумови для розвитку та формування цієї поліетнічної спільноти вже існували у варварському середовищі Південно-Східної Європи ще до початку масових нападів варварів регіону на провінції Римської імперії. Останні могли виконати роль своєрідного каталізатора для формування нового культурного явища і, цілком можливо, вплинули на суспільно-політичний розвиток населення шляхом формування нових політичних об'єднань та міжетнічних контактів.

Отже, загальними хронологічними рамками «готських» війн досить упевнено можна вважати 232–270 рр. н. е. Ці дати позначають, з одного боку, початок масових регулярних нападів варварських народів Південно-Східної Європи на провінції Римської імперії, з іншого – дату, після якої зазначені рухи стихають і тиск на провінції якщо не зникає зовсім, то значно слабшає і не має вже попередніх масштабів та великого значення для імперії, яка на цей час почала виходити із кризи.

Annotation

The article devoted to chronology of gothic wars. The author suggests to consider 232 AD as initial date of wars, 270 AD year as final.

¹ Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 18–32, 144.

² Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 30–31.

³ Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 105–106.

⁴ Моммзен Т. История Рима. – Т. V. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. – С. 206.

⁵ Вольфрам Х. Готы. – СПб.: Ювента, 2003. – С. 71–72.

⁶ Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С. 134–135.

⁷ Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 9.

⁸ Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае. I–IV вв. н. э. – М.: Наука, 2000. – С. 136.

⁹ Колосовская Ю.К. Указ. сочинение. – С. 136.

¹⁰ Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 31.

¹¹ Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 144.

¹² Моммзен Т. Указ. сочинение. – С. 212–213; Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 126–127; Буданова В.П. Указ. сочинение. – С. 125.

¹³ Зосим Новая история // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – ВДИ. – №4. – 1948. – С. 274–288. – I, 42.

¹⁴ Ременников А.М. Указ. сочинение. – С. 130; Магомедов Б. Указ. сочинение. – С. 137.

¹⁵ Ременников А.М. Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. // ВДИ. – 1964. – №4. – С. 131; Ременников А. Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем

- античности. – М.: Наука, 1967. – С. 191; *Шукин М.Б.* Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 150; *Зубарь В.М., Зинько В.Н.* Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ. – Вып. XII. – Симферополь – Керчь. – 2006. – С. 218–219.
- ¹⁶ *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М.: Наука, 2000. – С. 40; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 127; *Шукин М.Б.* Готский путь. – С. 150–151.
- ¹⁷ *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 135; *Шукин М.Б.* Указ. сочинение. – С. 151.
- ¹⁸ *Gajdukevic V.F.* Das Bosporanische Reich. – Berlin-Amsterdam, 1971. – S. 471.
- ¹⁹ *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 456–457; *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 135; *Фролова Н.А.* Монетное дело Тейрана (266, 275–278 гг. н. э.) // КСИА. – 1991. – Вып. 204. – С. 103; *Лавров В.В.* Восточные германцы в Приазовье в III–IV вв. н. э. // STRATUM plus. – 2000. – №4. – С. 335; *Шукин М.Б.* Указ. сочинение. – С. 151; *Зубарь В.М., Зинько В.Н.* Вказана праця. – С. 219.
- ²⁰ *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 131–135; *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 128; *Хлезов А.А.* Морские войны Рима. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2005. – С. 450.
- ²¹ *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 132; *Абрамзон М.Г.* Тема борьбы с племенами Европейской Сарматии и Скифии в монетной чеканке Римской империи // ВДИ. – 1999. – №2. – С. 183.
- ²² *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275–279 гг. н. э. – С. 131–135; *Ременников А.* Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н. э. – С. 191; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. – С. 128; *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – С. 140; *Хлезов А.А.* Морские войны Рима. – С. 450; *Абрамзон М.Г.* Указ. сочинение. – С. 183.
- ²³ *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н. э. – С. 145; *Магомедов Б.* Указ. сочинение. – С. 139.
- ²⁴ *Гороховский Е.Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Т. 4. – К., 1988. – С. 42–43; *Гороховский Е.Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья : автореферат дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология». – К., 1988. – С. 19–20.
- ²⁵ *Шаров О.В.* Культурно-исторические связи Восточной Европы и Северного Причерноморья в середине III – первой половине IV в. н. э. (Древности горизонта Лейна – Хаслебен и черняховская культура) : автореф. дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология». – СПб., 1995. – С. 15.
- ²⁶ *Гей О. А., Бажан И.А.* Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа). – М., 1997. – С. 41–42, Табл. 66.
- ²⁷ *Шукин М.Б., Щербакова Т.А.* К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены: могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э. – Кишинев: Штиинца, 1986. – С. 208–212; *Шукин М.* Некоторые замечания к хронологии начала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 17–18.
- ²⁸ *Обломский А.* О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. – К., 1999. – С. 29.
- ²⁹ *Гудим-Левкович О.М.* Демографічна реконструкція черняхівського населення України III–V ст. н. е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук : спец. 07.00.04 «Археология». – К., 1997. – С. 4, 16, 20.
- ³⁰ *Гороховский Е.Л.* Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. – С. 19–20.